

**ТИПОЛОГИЯ НА ДУБЛЕТНОСТТА ПРИ ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ
ИМЕНА (ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ *ОФИЦИАЛНИЯ ПРАВОПИСЕН
РЕЧНИК НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК*, 2012 Г.)**

ЖАНЕТА ЗЛАТЕВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

zhaneta.zlateva@abv.bg

Изследването разглежда дублетността при прилагателните имена според актуалната правописна норма; анализира как се проявява дублетността на всяко едно от езиковите равнища; търси взаимовръзките между особеностите на прилагателните имена като част на речта и дублетността в рамките на граматичния клас.

Ключови думи: прилагателни имена; видове дублетност; типология; български език

**A TYPOLOGY OF DOUBLET ADJECTIVES (BASED ON MATERIAL
FROM THE *OFFICIAL SPELLING DICTIONARY OF THE BULGARIAN
LANGUAGE*, 2012)**

ZHANETA ZLATEVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

zhaneta.zlateva@abv.bg

This paper discusses doublet adjectives with respect to the current spelling norms. I analyse the doublets according to the respective linguistic level, seeking to establish correlations between the characteristics of adjectives as a part of speech and the occurrence of doublets in the grammatical class.

Key words: adjectives; types of doublets; typology; Bulgarian language

Настоящото изследване разглежда видовете дублетност при прилагателните имена въз основа на актуалната правописна норма, отразена в *Официалния правописен речник на българския език* (2012). Целта е да се типологизира дублетността, регистрирана при граматичния клас прилагателни имена; да се установи какви подгрупи дублети се обособяват в рамките на всеки един от типовете прилагателни имена в българския език и кои особености на прилагателните имена като част на речта са предпоставка за допускането на дублетност в рамките на граматичния клас.

Придържаме се към установеното в българското езикознание определение на дублетността като „наличие на две общоприети и общоупотребими изговорни и писмени форми за една и съща дума, приети и отразени в книжовните норми“ (Георгиева/Georgieva 1990: 6). Доколкото дублетността ще бъде разглеждана според езиковото равнище, привеждаме и характеристиката на дублетите, дадена от Р. Станчева въз основа на наблюденията ѝ върху морфемните разлики между дублетните форми, според която дублетите във функционален и във формален план представляват „две кодифицирани като изофункционални в книжовния език единици, при които е налице идентична морфемна структура, а разликите помежду им са единствено при стойностите на една (и по-рядко две) морфемни в строежа им“ (Станчева/Stancheva 2018: 49).

Отношение към описанието имат и следните характеристики на явлениято дублетност:

1. За разлика от явлениято вариантност в българската лингвистична традиция дублетността се разглежда като явление, ограничено в рамките на книжовния език, и в този смисъл е следствие от кодификаторската намеса в книжовната норма.

2. По същността си дублетността не е системно явление, докато кодификацията, обратно, е устремена към системност. От напрежението между отделните критерии при кодификацията, формулирани от езиковедите от Пражката лингвистична школа в теорията на езиковата култура, а именно *нормативност, системност и адекватност към функцията* (вж. у Daneš 1999), се формира кодификаторското решение кои форми да добият статут на дублети в книжовния език. Ето защо в някои случаи дублетността може да бъде регистрирана при цяла група дублети без изключение (напр. прилагателните с първа съставка *няколко-* и *неколко-*; *голямо-* и *големо-*), а в други – да е допусната единствено при една лексема от даден словообразователен модел (срв. *десноцентристки* и *дясноцентристки*, но само *дясноориентиран*, само *деснофлангови*; *екстраординарен* и *екстраординерен*, но само *имагинерен*).

3. От функционална гледна точка дублетността представлява инструмент на кодификацията, който позволява едновременното съществуване на два модела на всяко едно от езиковите равнища в рамките на книжовната норма, като по този начин тя спомага за поддържането на гъвкавата стабилност на нормата, както и за плавността на промените в нея. Тъкмо случаите на съвместяване на два модела на всяко едно от езиковите равнища при прилагателните имена ще бъдат коментирани по-нататък.

Според езиковото равнище, на което се проявява дублетността, е прието дублетите да се разделят на фонетични (като тук спада и акцентната дублетност), формообразователни (морфологични), словообразователни и графични. Приемаме това разделение за донякъде условно, доколкото, както е известно, всяко от по-ниските езикови равнища служи за градивен материал на по-високите (вж. у Daneš 1971) и доколкото в някои случаи

дублетността се проявява на границата на повече от едно равнище (срв. фонетично-формообразователната, фонетично-словообразователната дублетност и др.).

На базата на ексцерпирания материал от *Официалния правописен речник на българския език* (2012) дублетите при прилагателните имена може да се обособят в следните групи.

Акцентни дублети

Тъй като голяма част от прилагателните имена са производни от други части на речта (предимно съществителни имена и глаголи) (вж. у Ницолова/Nitsolova 2008; Радева/Radeva 2007) и „имат неподвижно ударение при словоизменението“ (ГСБКЕ/GSBKE 1998: 185), акцентната дублетност в класа се наблюдава в рамките на словообразуването.

Въз основа на конкуренцията между сричките, върху които пада ударението в двете форми, се обособяват следните подгрупи дублети:

1. Акцентни дублети в рамките на произвеждащата основа: в двете дублетни форми ударението пада върху различна сричка от произвеждащата субстантивна основа: *гаменски* и *гаменски*, *съставителски* и *съставителски*, *хлапешки* и *хлапешки*, *янтарен* и *янтарен*, *темпераментен* и *темпераментен*, *структурен* и *структурен*, *епителен* и *епителен*, *катарзисен* и *катарзисен*, *ведомствен* и *ведомствен*, *каучуков* и *каучуков*. Дублетността в групата е резултат от регистрираната акцентна дублетност в произвеждащото съществително. Срв.: *структура* и *структура*, *янтар* и *янтар*, *ведомство* и *ведомство* и т.н.

2. Акцентни дублети при производни прилагателни имена, при които ударението в едната от формите пада там, където пада в произвеждащата основа, а в другата – върху наставката за образуване на прилагателни имена, т.е. дублетността при тях не е „наследена“ от произвеждащата основа. Към тази група спадат дублетите *настойчив* и *настойчив*, *находчив* и *находчив*, *неподатлив* и *неподатлив*, *непокварен* и *непокварен*, *примамлив* и *примамлив*, *уклончив* и *уклончив*, *устойчив* и *устойчив*, *церов* и *церов*, *черешов* и *черешов*, *орехов* и *орехов*, *галантериен* и *галантериен*, *ерозиен* и *ерозиен*, *оранжериен* и *оранжериен*, *противоерозиен* и *противоерозиен*, *христоматиен* и *христоматиен* и др. Ударението в българския език няма установено място в думата и същевременно има наставки, които могат да привличат ударението върху себе си, и други, които не го привличат. Така дублетността при тези прилагателни имена, която е в резултат от равностойната употреба на двете форми, възниква поради едновременното действие на две тенденции: 1) тенденция към запазване мястото на ударението там, където пада в произвеждащата основа; 2) тенденция към уеднаквяване на ударението при всички прилагателни, принадлежащи към даден сло-

вообразователен модел, в който определена наставка привлича ударението (вж. и ГСБКЕ/GSBKE 1998: 211).

3. Дублетни форми при производни прилагателни имена с двустранна мотивираност (мотивацията им може да бъде изведена както от глагол, така и от съществително име (вж. Радева/Radeva 2007: 153): *преизказан* и *преизказен*, *преходен* и *преходен*, *преносен* и *преносен*. В едната форма ударението пада там, където пада в произвеждащото съществително име (върху представката): *указ*, *преход*, *пренос*, а в другата – върху сричката, в която пада в произвеждащия глагол (върху корена): *изказвам*, *ходя*, *нося*.

Фонетични дублети

В рамките на фонетичната дублетност се разграничават следните групи дублетни форми:

1. Дублетни форми, допуснати въз основа на регистрираната дублетност в произвеждащата лексема, като вариантността на фонетично равнище може да се проявява под формата на:

1.1. Вариантност на съгласната: (*сандалов* и *санталов*, *злъчен* и *жлъчен*, *карбиден* и *карбитен*, *венесуелски* и *венецуелски* и др.);

1.2. Вариантност на гласната (*чемширен* и *чимширен*, *чемширов* и *чимширов*, *грегориански* и *григориански*, *каталонски* и *каталунски* и др.);

1.3. Различни звукови промени и фонетични редувания, като редуванията тук не са на равнището на парадигматиката; даден признак в корелацията е застъпен в едната от дублетните форми и отсъства в другата:

1.3.1. редуване на твърда и мека съгласна: *лутерански* и *лютерански*, *хазайски* и *хазяйски*, *ластовичен* и *лястовичен*; **1.3.2.** редуване при начална гласна *е* със и без йотация: *езуитски* и *йезуитски*, *ерихонски* и *йерихонски*, *ерусалимски* и *йерусалимски*; **1.3.3.** редуване *ъ* – *е* в коренната гласна: *стъблен* и *стеблен*; **1.3.4.** редуване на групи *-ъл-* и *-лъ-* в корена: *сълзен* и *сълзен*; **1.3.5.** редуване *к* – *ч*: *глинесто-песъклив* и *глинесто-песъчлив*. **1.3.6.** редуване със и без епентетично *л*: *земмерски* и *землемерски* и др.

2. Акцентно-фонетични дублети при сложните прилагателни имена, образувани с първа съставка, съдържаща променливо *я*: *неколко-/няколко-*; *десно-/дясно-*: *неколкогодишен* и *няколкогодишен*, *неколкодневен* и *няколкодневен*, *неколкократен* и *няколкократен*, *неколкомесечен* и *няколкомесечен*, *неколкоместен* и *няколкоместен*, *неколкомилионен* и *няколкомилионен*, *неколкоминутен* и *няколкоминутен*, *неколкоседмичен* и *няколкоседмичен*; *десноцентристки* и *дясноцентристки* и др. Доколкото тези сложни думи могат да се изговорят правилно както с две главни ударения, така и с едно, кодификацията допуска дублетни форми с *я* и с *е* според акцентните характеристики на думата и условията за изговор и правопис на променливо *я*.

Словообразователни дублети

В рамките на словообразователната дублетност при прилагателните имена различаваме следните случаи.

1. Фонетично-словообразователни дублети, при които дублетността е следствие от вариантност в словообразователния суфикс на фонетично ниво. Тук спадат единични случаи, при които вариантността в суфикса (-ав/-яв; -ов/-ев; -ови и -еви) довежда до допускане на дублетни форми: *келав* и *келяв*, *осов* и *осев*. Тук спадат и все още актуалните случаи на дублетност при прилагателните, завършващи на -ов/-ев и на -ови/-еви: *волев* и *волеви*, *кадров* и *кадрови*. Към тази група се отнасят и изолираните случаи на дублетност при чужди думи, в които вариантността в суфикса е резултат от заемането на думата от два различни езика и различното ѝ произношение в тях: *екстраординарен* (от френски) и *екстраординарен* (от руски) (вж. РЧДБЕ/РСНДБЕ 2000: 253).

2. Дублетни форми, образувани с вариантни наставки, които имат едно и също значение и исторически имат общ произход:

2.1. Дублети, образувани с наставки -ова и -ува – тук дублетността е резултат от дублетността в произвеждащата глаголна основа: *повествователен* и *повестувателен*, *пожертвователен* и *пожертвувателен*;

2.2. Дублетни форми, образувани с наставки -ически и -ски (-жки, -шки): *педагогически* и *педагожки*; *землячески* и *земляшки*.

3. Дублетни форми, при които единият дублет е образуван с помощта на наставка, а другият – без наставка: *нетрезв* и *нетрезвен*, *червенобуз* и *червенобузест*.

4. Единични случаи на дублетност при представката, при които дублетността е наследена от произвеждащата глаголна основа: *омиротворителен* и *умиротворителен*.

5. Дублетност при сложни прилагателни имена, при които едната форма е образувана без съединителна морфема, а другата – с помощта на съединителна морфема (или с морфема, която има функцията на съединителна): *азотосъдържащ* и *азотсъдържащ*, *петостепенен* и *петстепенен*, *петосричен* и *петсричен*, *петочленен* и *петчленен*.

6. Дублетни форми, образувани чрез съкращаване на словообразователната основа.

6.1. Дублетност при сложни прилагателни имена с равноправна връзка между двете основи, при които едната форма е образувана чрез съкращаване на основата, а другата – без съкращаване: *английско-български* и *англо-български*, *африкано-американски* и *африканско-американски*, *африканско-азиатски* и *афро-азиатски*, *българско-английски* и *българо-английски*, *българско-гръцки* и *българо-гръцки*, *българско-руски* и *българо-руски*, *българско-турски* и *българо-турски*, *българско-френски* и *българо-*

френски. Причина за дублетността е наличието на двата словообразователни модела в езика – със и без съкращаване на основата (вж. у Мурдаров/Murdarov 1990: 186).

6.2. Дублетност при числителни прилагателни от типа *двайсети* и *двадесети*, *дванайсети* и *дванадесети*. Дублетността в тази група е следствие от наличието на дублетни форми при произвеждащото числително (*двайсет* и *двадесет*; *дванайсет* и *дванадесет*).

6.3. Дублетност при сложни прилагателни имена с първа съставка числително име, при които едната дублетна форма е образувана чрез опростяване на основата: *двадесетгодишен* и *двайсетгодишен*, *двадесетдневен* и *двайсетдневен*, *дванадесетгодишен* и *дванайсетгодишен*, *дванадесетостенен* и *дванайсетостенен*, *девятнадесетгодишен* и *деветнайсетгодишен*, *единадесетгодишен* и *единайсетгодишен*, *шестдесетгодишен* и *шейсетгодишен*, *четиридесетдневен* и *четиресетдневен* и др. Дублетността и в тази група е следствие от наличието на дублетни форми при произвеждащото числително.

Формообразователни дублети

Формообразователната дублетност при прилагателните имена означава наличие на дублетна форма само при някои от членовете на парадигмата. Тя се среща единствено в изолирани случаи, в които едната дублетна форма (за м.р. ед.ч.) е образувана с нулево окончание, а другата – с окончание *и: същ* и *същи*, *първ* и *първи* (едновременно с фонетично редуване в групата *-ър/ръ-*). Може да се предположи, че една от причините за слабата представеност на формообразователната (морфологичната) дублетност при прилагателните имена е свързана с отпадането на част от историческите формообразователни дублети, регистрирани в *Правописния речник на съвременния български книжовен език* (ПРСБКЕ/PRSBKE 1983), напр. дублетността във формите за ср.р. ед.ч. на някои прилагателни (срв. отпадналата дублетност при *овче* и *овчо*, *гъше* и *гъшо*, *лисиче* и *лисичо* и др.).

Изводи

В изследването се коментира вариантността на отделните езикови равнища в рамките на допуснатите от кодификацията дублетни форми в граматичния клас на прилагателните имена, като по този начин стават ясни структурните, или вътрешноезиковите причини за допускането на дублетност при коментираните лексеми. Динамиката на дублетността и конкретните причини за допускането на дублетност при този граматичен клас от гледна точка на кодификацията не са обект на това изследване.

Въз основа на описанието на материала можем да направим следните изводи:

1. Доколкото голяма част прилагателните имена са производни думи, една основна част от регистрираната дублетност е следствие от дублет-

ността в произвеждащата основа, като това е един от начините, по който кодификацията поддържа системността в книжовноезиковата норма. Източник на дублетност при прилагателните е и динамичното взаимодействие между две тенденции: тенденцията към запазване на ударението от произвеждащата основа и тенденцията към унификация на ударението при всички прилагателни, принадлежащи към даден словообразователен модел, в който определена наставка привлича или не привлича ударението.

2. Прави впечатление намаляването на обхвата на историческата дублетност, запазването ѝ само в отделни лексеми (срв. единичните случаи на звукови редувания при фонетичните дублети; единичните случаи на морфологична дублетност, на дублети с наставки *-ова/-ува* и др.).

3. Дублетността при прилагателните, която не е следствие от дублетност в произвеждащата именна или глаголна основа, най-често е свързана с техните словообразователни особености. Наличието на паралелни словообразователни модели в системата на книжовния език и конкуренцията между тях са източник на дублетност при този граматичен клас. Някои особености при образуването на сложни прилагателни имена също са причина за допускането на дублетност.

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиева 1990: *Георгиева, Е.* (съст.). Какво представлява дублетността като езиково явление. – В: *101 въпроса за дублетите в българския език*. София, ДИ „Д-р П. Берон“.
- ГСБКЕ 1998: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. I. Фонетика. София, Издателство на Българската академия на науките.
- ГСБКЕ 1998: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. II. Морфология. София, Издателство на Българската академия на науките.
- Мурдаров 1990: *Мурдаров, Вл.* На какво се дължи дублетността при сложните полуслети прилагателни имена. – В: *101 въпроса за дублетите в българския език*, София, ДИ „Д-р П. Берон“.
- Ницолова 2008: *Ницолова, Р.* Българска граматика. Морфология. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- ОПРБЕ 2012: Официален правописен речник на българския език. София, Просвета.
- ПРСБКЕ 1983: Правописен речник на съвременния български книжовен език. София, Издателство на Българската академия на науките.
- Радева 2007: *Радева, В.* В света на думите. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- РЧДБЕ 2000: Речник на чуждите думи в българския език. София, Наука и изкуство.
- Станчева 2018: *Станчева, Р.*, Дублетността – необходима и неизбежна. – *Български език*, 65, № 3, с. 48–61.
- Daneš 1971: *Daneš, Fr.* On linguistic strata (levels). *Travaux linguistiques de Prague* 4, pp. 127–143.

Daneš 1999: *Daneš, Fr.* Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. – In: *Jazyk a text: výběr z lingvistického díla Františka Daneše*. č. 2. Praha Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, pp. 277–288.

REFERENCES

- Daneš 1971: *Daneš, Fr.* On linguistic strata (levels). *Travaux linguistiques de Prague* 4, pp. 127–143.
- Daneš 1999: *Daneš, Fr.* Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. – In: *Jazyk a text: výběr z lingvistického díla Františka Daneše*. č. 2. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, pp. 277–288.
- Georgieva 1990: *Georgieva, E.* (sast.). Kakvo predstavlyava dubletnostta kato ezikovo yavlenie. – In: *101 vaprosa za dubletite v balgarskiya ezik*. Sofia, DI “D-r P. Beron”.
- GSBKE 1998: Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. I. Fonetika. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite.
- GSBKE 1998: Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. II. Morfologiya. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite.
- Murdarov 1990: *Murdarov, Vl.* Na kakvo se dalzhi dubletnostta pri slozhnite polysleti prilagatelni imena. – In: *101 vaprosa za dubletite v balgarskiya ezik*, Sofia, DI “D-r P. Beron”.
- Nitsolova 2008: *Nitsolova, R.* Balgarska gramatika. Morfologiya. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.
- OPRBE 2012: Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia, Prosveta.
- PRSBKE 1983: Pravopisen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite.
- Radeva 2007: *Radeva, V.* V sveta na dumite. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.
- RChDBE 2000: Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Stancheva 2018: *Stancheva, R.* Dubletnostta – neobhodima i neizbezhna. – *Balgarski ezik*, 65, N 3, s. 48–61.

✉ Гл. ас. д-р Жанета Златева

Секция за съвременен български език

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Assist. Prof. Zhaneta Zlateva, PhD

Department for Modern Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod Blvd., bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria